

بررسی آثار قرآنی دوره‌ی تیموری

معرفی قرآن بزرگ بایسنقر میرزا در موزه خط و کتابت میرعماد

مریم فدایی تهرانی

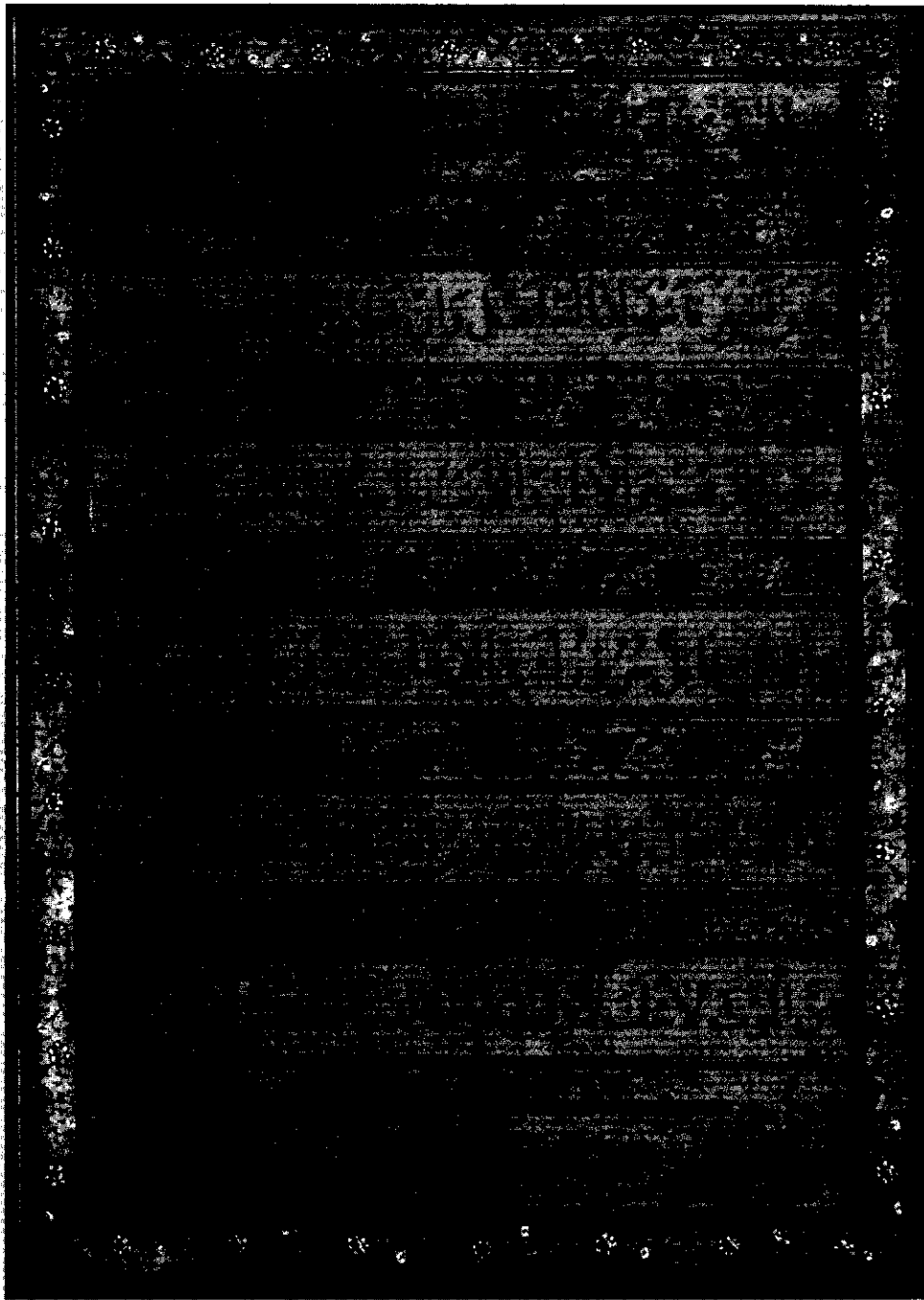
مسئول موزه خط و کتابت میرعماد

در دوران شاهرخ میرزا (۸۰۰-۸۵۲ ه. ق) و حسین بایقرا (۹۰۱-۹۱۲) است که زیباترین آثار هنری و ادبی تألیف و تصویر می‌گردد. بایسنقر میرزا با ایجاد مراکز هنری به تشویق هنرمندان پرداخت و خود که شاعر و خوشنویس ماهری بود و در خط ثلث از استادان به شمار می‌آمد در طی حکومت‌اش کانونی هنری به نام دارالصنایع کتاب‌سازی ایجاد کرد که در آن خوشنویسان، نگارگران، مذهبیان، صحافان، جلدسازان، کاغذسازان، و رنگ‌سازان بی‌شماری مشغول به هنرآوری بودند. ریاست این مجموعه‌ی هنری بر عهده جعفر بایسنقری خوشنویس دربار و شاهکارهای دوره تیموری در این کارگاه ایجاد گردید.

پس از تسخیر ایران و بغداد توسط تیمور لنگ دوره جدید هنر کتاب‌آرایی در سنه ۷۸۲ ه. ق. آغاز شد. امیر تیمور بر خلاف طبع جنگاوری‌اش مشوق هنر و دانش بود و دانشمندان، مورخان و هنرمندان شهرهای مسخر را به پایتخت خود سمرقند فراخواند، در نتیجه مکتب نقاشی بغداد به سمرقند منتقل گردید و یکی از درخشان‌ترین دوره‌های کتاب‌آرایی در این سده پایه‌گذاری شد.

علاقه‌ی تیمور باعث شد که پس از او فرزندان او مانند بایسنقر میرزا و ابراهیم سلطان دو سبک هنری هرات و شیراز را در این دو شهر ایجاد و شهر هرات درخشان‌ترین دوره‌ی هنری خود را در عصر تیموریان ببیند. و

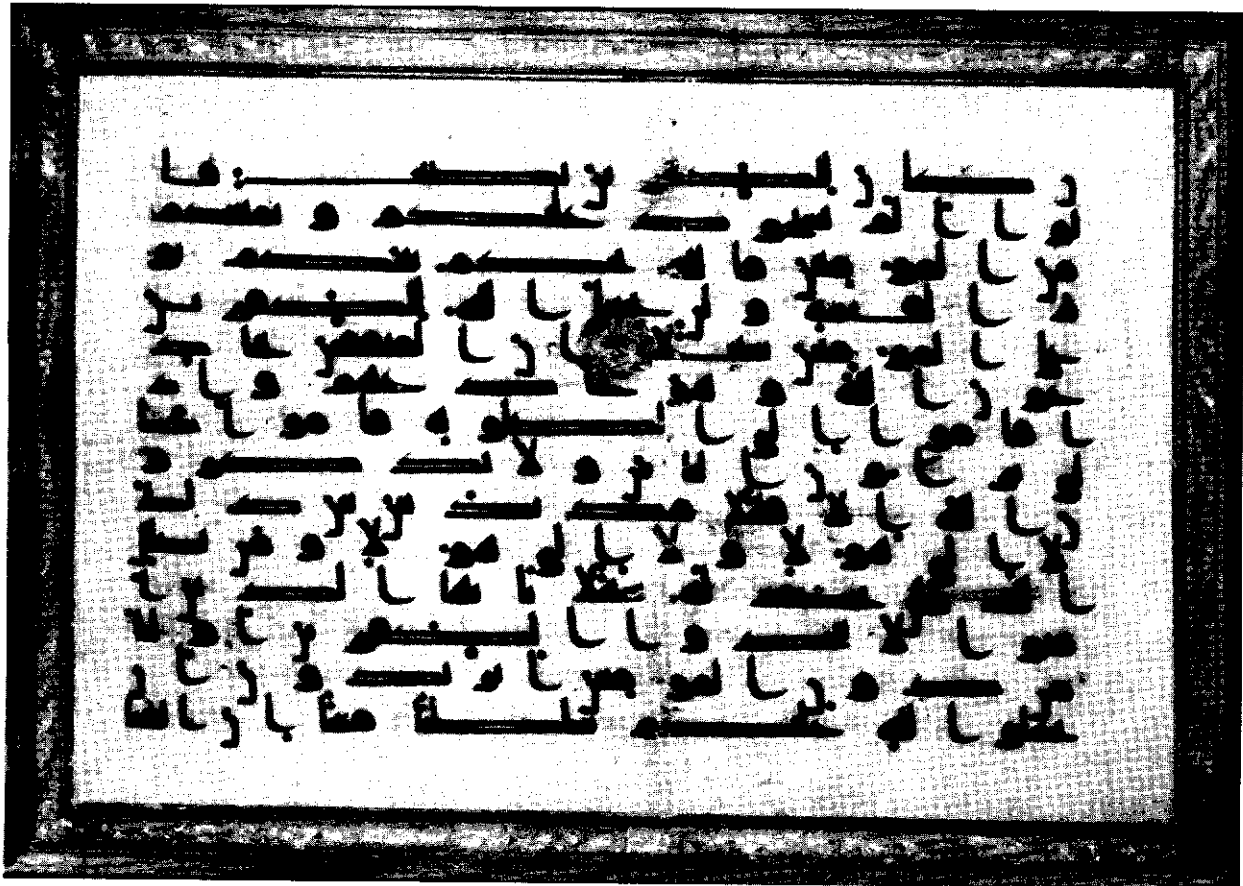

یافت و تذهیب آن با رنگ غالب آبی لاجوردی به منتهای زیبایی رسیده در این شیوه چند نوع تذهیب ایجاد گردید و حواشی تزئینی با نقوش طلایی رواج یافت و حتی به هند و عثمانی هم رسید. در اواخر این دوره تمایل به ایجاد طرح‌های طبیعی برگرفته از طبیعت هم دیده می‌شود و طرح گل و بته در سرلوح قرآن به شکل زیبا کاربرد می‌یابد.

در قرآن‌های این دوره سرلوح غالباً منظم است و در حواشی کتب بیشتر از ترنج کنگره‌دار به هم پیوسته و اشکال هندسی استفاده شده است و سر سوره‌ها گاهی با شاخه نازک روی زمینه نمودار می‌شود ظرافت نقوش و همگونی رنگ‌های تذهیب این دوره با ابداع خط نستعلیق به آرایش کتب خطی آن غنا و شکوه بیشتری داده است. در مجموع، دوره قطع بزرگ کتاب آغاز می‌شود و نوع آرایش قرآن‌های آن شامل موارد زیر می‌گردد:

در دوره بایسنقر روابط بین دربار هرات و خاندان مینگ چین در سال‌های ۷۰۷ تا ۱۰۵۴ ه. ق. همچنان برقرار و این روابط فرهنگی باعث شد تا هنر چین بتواند به خوبی تأثیرات هنری خود را بر مکتب هنری هرات در ایران باقی گذارد تا اینکه در نیمه دوم قرن ۸ ه. ق. شعبه‌ای از مکتب هرات در شیراز توسط سلطان ابراهیم میرزا برادر بایسنقر ایجاد و در فارس توسعه یافت.

در دوره تیموری بخش مهم آثار هنری معطوف به کتب خطی غیرمذهبی می‌شد. از مطالعه فنی و هنری قرآن‌های موجود از این دوره درمی‌یابیم که تذهیب در آن زمان سبک مشخص خود را داشته و در آن حواشی با نقوش طلایی و اسلیمی و اشکال نباتی به شکل طبیعی و گاه اسلوب چینی در کتب غیر مذهبی همراه بوده است در دوره تیموری طناب گل و ترنج و تاج‌سازی و شمسه و شرفه و گره‌بندی در سرلوح کتاب رواج

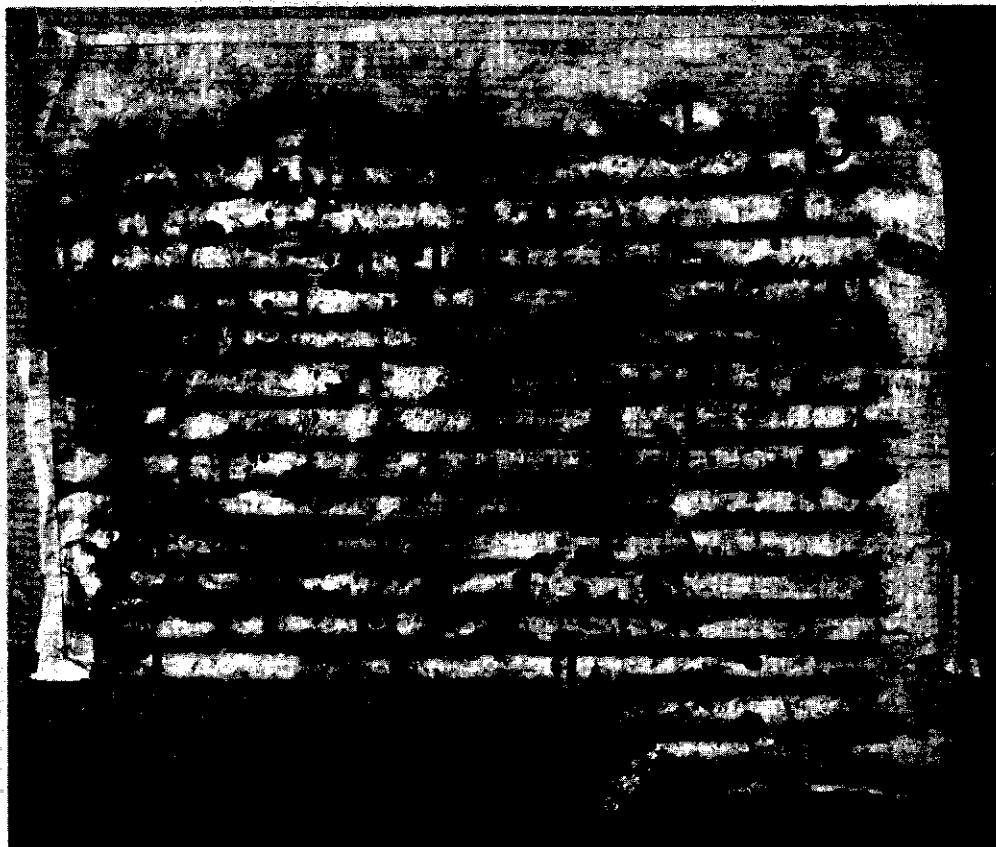
قرآن‌های این دوره به ویژه نسخ خطی مربوط به کارگاه هنری بایسنقر و شاهرخ تیموری در زیباترین شکل ممکن تزیین شده‌اند که نمونه عالی آن در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود و به سبک شیراز است. قبل از معرفی قرآن خطی بایسنقر میرزا در موزه میرعماد شرح اجمالی به تعدادی از قرآن‌های این مکتب خواهیم داشت مانند:

۱- شانزده برگ از قرآن نفیس به خط ثلث با رقم ابراهیم سلطان فرزند شاهرخ برادر بایسنقر میرزا (سنه ۸۲۷ هـ. ق.) وقف روضه رضویه که به دستور رکن الدوله والی خراسان نوشته شد. جلد روغنی، دو صفحه اول مذهب و مرصع و سرلوح با خط کوفی تزیینی، متن به خط ثلث خفی با قلم مطالایی و محرر، کاغذ ضخیم مقوایی، جدول تحریری مطالایی و لاجوردی، ۶ سطر در هر صفحه و سطر اول و آخر ثلث و جلی، فواصل آیات شمشه زرین و نشان ترنجی مطالایی و سنگرف و لاجورد، قطع قرآن ۸۱/۷۷×۶۱/۷ سانتی‌متر، محفوظ در موزه آستان قدس.

۲- قرآن به خط ریحان جلی، رقم ابراهیم سلطان برادر بایسنقر، دو صفحه اول مذهب با ترنج و پیشانی و آیاتی به خط ثلث و رقاع محرر، دو صفحه افتتاح و اختتام مذهب و مرصع با سرلوح به خط کوفی تزیینی، مکتب هرات، کاغذ سمرقندی، ۴۰۴ برگ، جلد چرم و سوخته، قطع ۲۴/۵×۳۴/۵ سانتی‌متر، محفوظ در موزه آستان قدس.

مطالاً سازی وسط سطور و اجرای تحریر و دندان موشی به دور آیات قرآن و افشانگری در متن، اجرای حل کاری در زمینه و همگامی تذهیب و تشعیر در حواشی، اجرای تذهیب در قطع بزرگ و اجرای سرلوح یا نقش چند ضلعی و به هم پیوسته، استفاده از نقش افسری و تاجی در صفحات بدرقه و آرایش راده و رکابه و اجرای نقوش خاص برای خواص سوره، رواج تنوع رنگی و طرح در آرایش قرآن و اجرای دو رنگ طلا در تذهیب آن و استفاده از رنگ لاجورد، آبی، فیروزه‌ای و سرمه‌ای به عنوان رنگ زمینه و خاص این دوره، توجه به جدول سازی درون متن قرآن و پهن شده سر سوره‌ها و همراهی سر سوره با خط کوفی تزیینی بر زمینه لاجوردی و اجرای نقش ریشه‌ای و شرفه و ترنجی در حواشی قرآن‌های دوره تیموری.

از زیباترین نمونه‌های قرآن این دوره می‌توان به دو جلد قرآن اشاره کرد که توسط استاد یحیی جمالی الصوفی در شیراز به خط ثلث نگارش شده و قرآن تابش خاتون مادر شاه شیخ ابوالسحق اینجو که به آرامگاه امامزاده احمد بن موسی الرضا (ع) وقف گردید. همچنین نسخه دوم این قرآن در ۱۲ جلد که توسط خواجه جلال الدین توران‌شاه وزیر شاه شجاع به مسجد جامع عتیق شیراز وقف شد. این دو اثر مجموعه‌ای کامل از هنر تذهیب و قرآن نویسی سبک شیراز دوره تیموری است.

۳- قرآن به خط ثلث و قلم مطلایی محرر. ۶۷ برگ، ۷ سطر و سه سطر جلی، جدول بندی ۴۳/۵۸۲۵/۸، رقم شیخ محمد طفرایی، مورخ ۸۰۹ هـ. ق، نشان ترنجی و فواصل آیات با دوایر مطلایی و سر سوره‌ها مذهب، جلد تیماج، قطع ۵۵/۲۸۳۹/۵، محفوظ در آستان قدس.

۴- قرآن به خط نسخ و ثلث و رقاع. کتاب عبدالله طبایح هروی خطاط مشهور شاهرخ، کاغذ ختایی دو صفحه اول تمام مذهب و حواشی با سرلوح به خط کوفی تزئینی، ۳۳۹ برگ، قطع ۴۸/۸۸۳۴/۵، جلد ترنج و کتیبه آیه الکرسی، محفوظ در آستان قدس.

۵- قرآن به خط ثلث و قلم مطلایی محرر. ترجمه فارسی نسخ و غبارنویسی، رقم زین العابدین بن محمد کاتب شیرازی، مورخ ۸۷۶ هـ. ق. دو صفحه اول مذهب و مرصع با سرلوح به خط رقاع، آغاز سوره با سرلوح، دو صفحه آخر با سرلوح مذهب و مرصع، کاغذ اصفهانی، سر سوره‌های مرصع، ۶۲۲ برگ، قطع ۲۶×۱۸، جلد چرمی با حواشی ترمه زرین و برجسته، محفوظ در آستان قدس.

در آستان قدس.

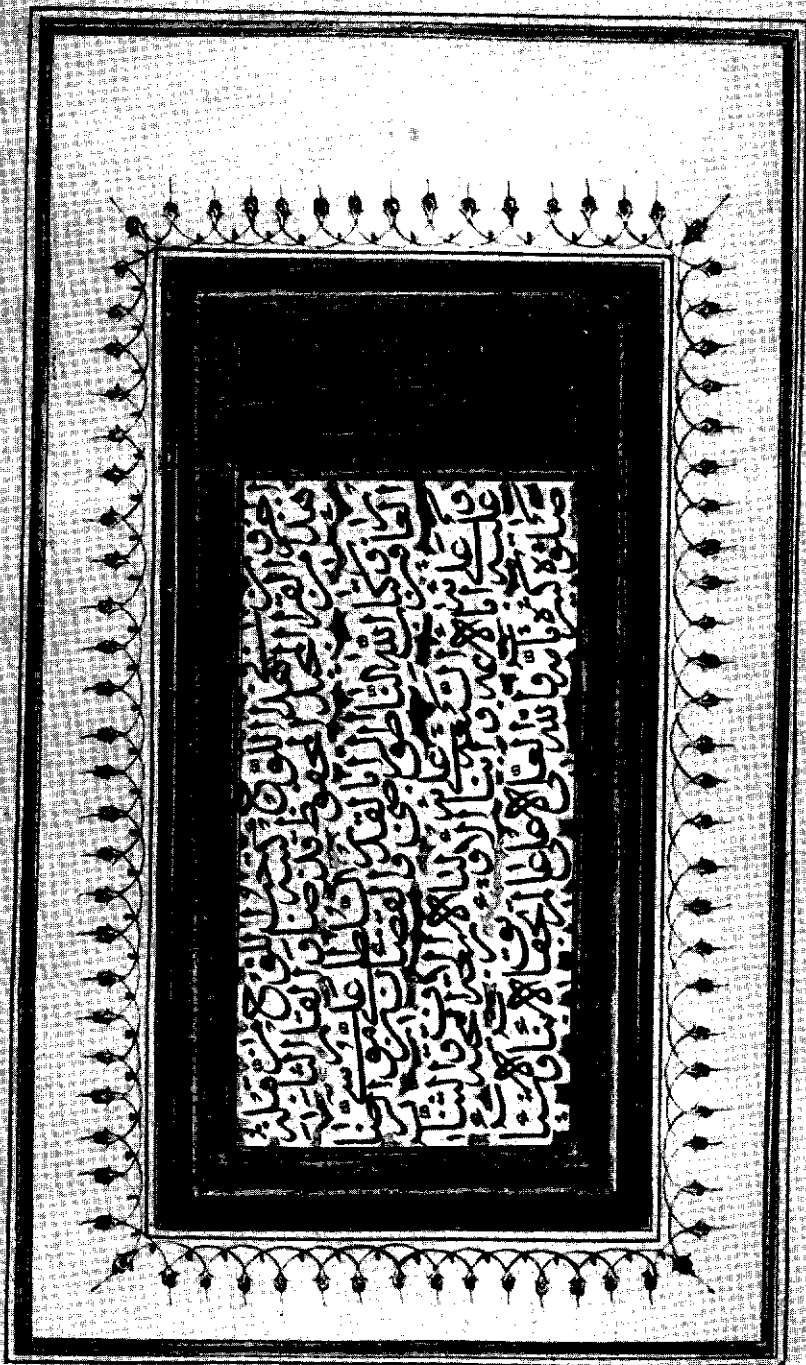
۷- قرآن به خط ثلث خوش. ترجمه نسخ، کاتب عبدالله مروارید، مورخ ۷۵۸ هـ. ق. کاغذ خانبالغ، با تذهیب و ترصیع، نشان ندور و مذهب، اسامی سوره به خط رقاع و قلم زر، ۴۱ برگ، قطع ۳×۲۴، جلد چرم، محفوظ در آستان قدس.

۸- قرآن به خط ثلث. شیوه ترکستان، حواشی تفسیر توضیح به خط نسخ، کاتب نامعلوم، قرن ۹، دو صفحه افتتاح و اختتام تمام مذهب، کاغذ ختایی، ۶۷۰ برگ، قطع ۳۶×۲۶، جلد چرم، محفوظ در آستان قدس.

قرآن بزرگ بایسنقر میرزا در موزه میرعماد

از قطعات منحصر به فرد این موزه بخشی از قرآن نفیس بایسنقر میرزا است که به خط محقق جلی نگارش شده است و قسمت‌های مختلف آن در حال حاضر در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود.

بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ نوه تیمور (۸۰۲-۸۳۷ هـ. ق) از خوشنویسان و هنرمندان مشوق اهل هنر بود که در کتابخانه معروف او ۴۰ تن از کتاب آریایان مشغول به کار بودند و در حال حاضر نفیس‌ترین کتب خطی دوره

تیموری از این کارگاه هنری خارج شده و زینت بخش موزه‌های ایران و جهان است. بایسنقر میرزا در خطوط شش‌گانه شاگرد شمس‌الدین محمد بن حسام هروی معروف به

شمس بایسنقر و خود در خط محقق و ثلث از استادان برجسته بود. از آثار به جا مانده از او کتیبه پیش طاق مسجد گوهرشاد مشهد است که در سن ۲۰ سالگی او به خط ثلث نوشته شده و از قدرت قلم و قوت او حکایت می‌کند. او بسیار خوشگذران بود و با تجمل زیست و به سبب افراط در سن ۳۵ یا ۳۸ سالگی در هرات درگذشت.

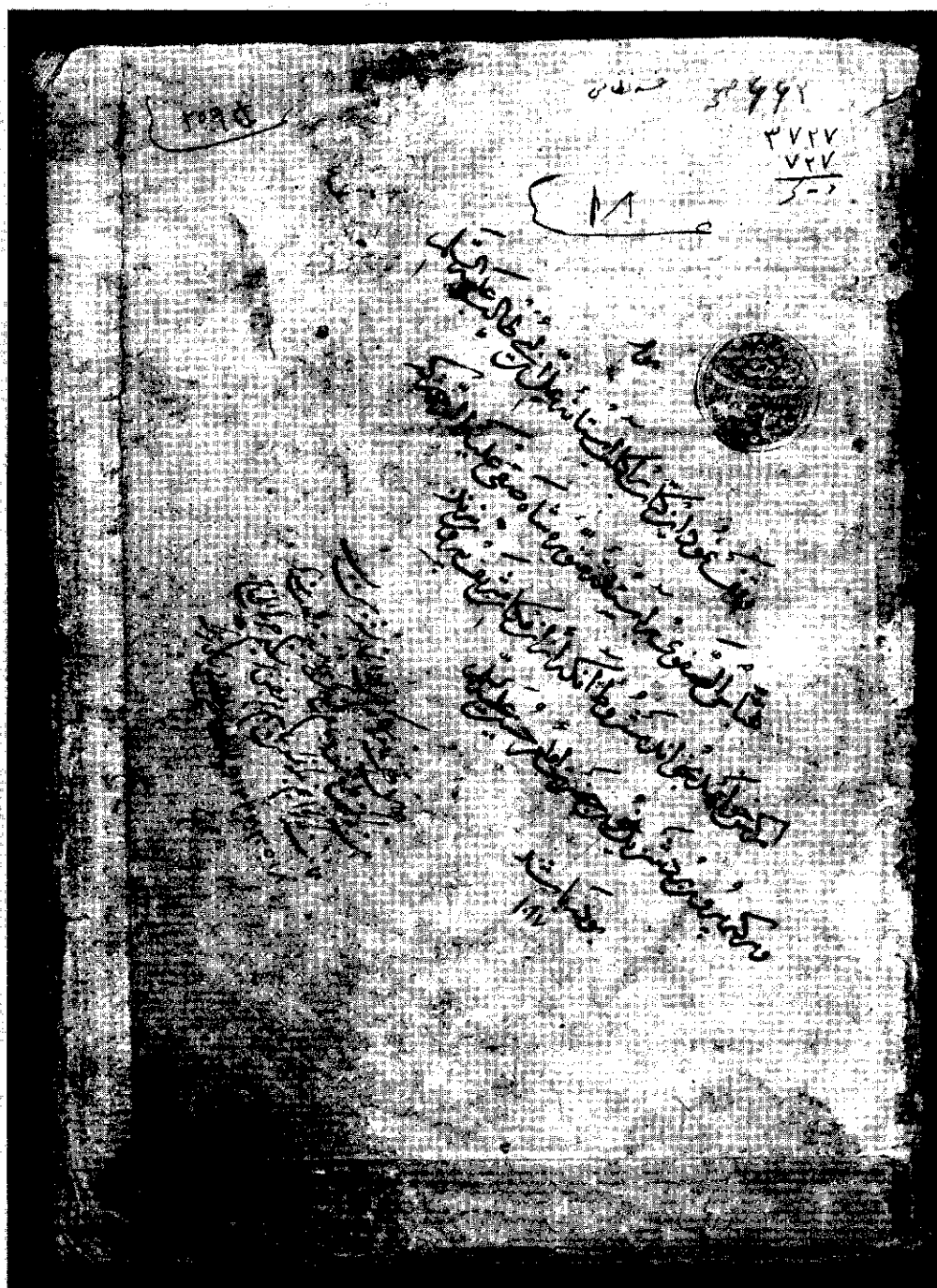
مکتب کتاب‌آرایی دوره تیموری از بزرگترین و زیباترین مکاتب هنری ایران در زمان بایسنقر است.

مؤلف کتاب حبیب السیر درباره او می‌نویسد:

«... به مجالست ارباب علم و کمال به غایت مایل بود و در تعظیم و تعجیل اصحاب فضل و هنر در هیچ وقتی از اوقات اهمال و اغفال نمی‌نمود و خردمندان کامل از اطراف و اکناف ایران و توران به هرات آمده

در آستان مکرمت آشیانش مجتمع می‌نمودند و بلغای وافر کیاست و فصیحای صاحب فراست از اقصای و اعصار عراق و فارس و آذربایجان به درگاه عالم پناهش شتافته صبح و شام ملازمت می‌نمودند و آن شاهزاده عالی‌شان در تربیت و رعایت تمامی آن طایفه گرمی کوشیده و همه را به وفور انعام و احسان مسرور و شادمان می‌ساخت و هر کس از خوشنویسان و مصوران و نقاشان و مجلدان در کار خویش ترقی می‌کرد...»

از آثار دیگر قرآنی او که در حال حاضر موجود است یک جلد قرآن به خط نسخ خوش و کتابت خفی است با رقم بایسنقر میرزا مورخ ۸۲۳ ه. ق کاغذ حنایی آبدیده و متن و حواشی در قرن ۱۳ با جدول و کمند اندازی محرر مطالایی، دو صفحه اول فهرست اسما السور به خط رقاع در خانه‌های شطرنجی و جدول و زمینه طلاپوش قرن ۱۳، دو صفحه افتتاح تمام

الرضا در قوچان چیزی باقی
نمانده و برخی اوراق قرآن
به خط بایسنقر نوه تیمور در
آنجاست. گویند در زمان

تادر شاه این قرآن را از سمرقند به قوچان آوردند و طول صفحه ۲ ذرع و
نیم، عرض ۱ ذرع و ۱۰ گره، طول سطر ۱ ذرع، عرض سطر ۵ گره، بین
السطور ۱ چارک، اندازه قلم صد یک ذرع...».

مشخصات اثر در موزه میرعماد به شرح زیر است:

قطعه خط محقق جلی، قلم کتیبه‌ای، کاغذ بغدادی آهاری، متن ساده
با حواشی تسمه اندازی، سده ۹ هـ. ق. ابعاد ۱۲۰×۴۰ سانتی‌متر، متن: سوره
حجرات آیه ۹.

ترجمه: پس همیشه بین برادران ایمانی خود چون نزاعی شود صلح
دهید و خدا ترس و پرهیزکار باشید.

همچنین هفت ورق از قرآن معروف بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ
متوفی سال ۸۳۷ هـ. ق. به خط ثلث و به ابعاد ۱۷۷×۱۰۱ سانتی‌متر که هر

مذهب با پیشانی و ذیل به خط رقاع و سر سوره‌ها الوان و اسامی سوره‌ها
به خط رقاع و محرر مطالایی و فواصل آیات با نشان ستاره، پس از سوره
ناس ۵ برگ دعای تلاوت قرآن است به همراه فالنامه به خط نسخ، ۳۶۶
برگ، قطع کتاب ۲۱/۵×۱۴/۷ - جلد ساغری مشکی با نقش ترنج و حواشی
زرین لاک‌ی قرن ۱۳ - محفوظ در آستان قدس.

اثر موجود در موزه میرعماد بخشی از قرآن بزرگ بایسنقر است و
بخشی از آن در موزه آستان قدس، کاخ گلستان، ملک، ملی، مجموعه‌های
خصوصی نگهداری می‌شود. این قرآن همان اثری است که قبلاً بر سر
مزار تیمور لنگ در سمرقند قرار داشت. درباره‌ی سابقه این قرآن در کتاب
حقایق الحقایق نوشته شده است که:

«... از زلزله جز همان امام زاده سلطان ابراهیم بن علی بن موسی

ترکیب جلیسا

قاسم احسنیت

چاپ پروانه، شیراز

چاپ اول: ۱۳۷۰، چاپ چهارم: ۱۳۸۲

صفحه شامل ۷ سطر است و بخشی از قرآن بزرگ بایسنقر میرزا محفوظ در موزه آستان قدس رضوی است.

۴ قطعه از قرآن مذکور که در کاخ گلستان نگهداری می‌شود به ابعاد ۱۱۸×۱۸۳ سانتی‌متر با کاغذ سمرقندی و خط ثلث چلی، در ۷ سطر با اعراب، ختم آیات در دوایر تزئینی متن طلا پوش و یک سر سوره در مستطیل مجنول طلایی با اسلیمی بند رومی مشکی با آب زر و خط ثلث زوج با اعراب لاجوردی است متن آن سوره و السما ذات الیروج و اسم سوره و السما و الطارق است و چند آیه از سوره عنکبوت می‌باشد.

ورق‌های قرآن بزرگ بایسنقر در زمان ناصرالدین شاه قاجار از قوچان به تهران آورده شد.

کتاب مذکور مشتمل بر نکاتی چند پیرامون قواعد جلیسا نویسی و ترکیب در جلیسا می‌باشد. در آغاز کتاب مؤلف درباره‌ی سطر نویسی و بیست‌نویسی برای هنر جوان اصولی را تعیین نموده که مهم‌ترین آن‌ها به قرار زیر می‌باشد: اندازه‌ی قلم - خط کرسی - محل عکات در سطر و بیت - محل قرارگیری خرد و انبام‌ها - نقطه‌گذاری - فواصل سطرها در بیست‌نویسی و پاره‌ای مطالب دیگر سپس اصول و قواعد کلی در سطر نویسی را مورد بررسی قرار می‌دهد که در ذیل به ذکر عنوان و توضیح مختصری در مورد آن می‌پردازیم:

(۱) انتخاب قلم شامل نکاتی درباره‌ی رنگه جنس و تراش قلم می‌باشد.

(۲) خشک‌کنی در جلیسا مؤلف در این قسمت به اسلوب لازم برای بهترین و ساده‌ترین راه خشک‌کنی می‌پردازد.

(۳) رعایت جلوت و جلوت - که یکی از محاسبات خط به‌شمار می‌رود و استفاده صحیح از سبندی و سیاهی‌ها در خوشنویسی موجب توازن، تناسب و زیبایی و استواری خط می‌گردد و در این باب نیز توجه به نوع کلمات، مفاتح، شماره‌ها و خردانام‌ها و غیره نکاتی ابلاغ شده است.

(۴) نزول و صعود نکاتی در مورد کرسی حقیقی خط نستعلیق طرز ورود به سطر و خروج از آن در ابتدا و انتهای سطر بیان شده است.

(۵) بسته شدن جلیسا، ذکر این نکته که در انتهای سطرها حرف به صورت گوشه‌دار و عمودی بسته نشود و همواره با شیب ملایم به طرف بالا حرکت نمایند مورد بررسی قرار گرفته است.

(۶) محل و تعداد منهای انتخابی در جلیسا در این قسمت به‌طور کلی ترکیب کشیده‌ها در جلیسا به سه شکل مختلف تقسیم شده که برخی از این ترکیبات متفان و برخی نامتفان هستند.

(۷) بهترین ترکیب به بررسی بهترین محل کشیده‌ها در جلیسا پرداخته که به گونه‌های ۴، ۶ و ۸ کشیده تقسیم شده‌اند در پایان نیز بازه جلیسا را با توجه به موارد ذکر شده به بحث و بررسی نشسته است و در واقع مثال‌های عملی است از نکات گفته شده سرانجام نیز مطلب را با جلیسای کمال به اتمام می‌رساند.

منابع:

- ۱- نگاهی به تاریخچه تذهیب قرآن - مجله هنر و مردم - ش ۴۹ - آبان ۴۵.
- ۲- حدایق الحقایق - جلد ۳ - ص ۳۱۳.
- ۳- راهنمای گنجینه قرآن - احمد گلچین معانی - سال ۱۳۴۷.
- ۴- تذکره خط و خطاطان - میرزا حبیب اصفهانی - سال ۱۳۶۹.
- ۵- احوال و آثار خوشنویسان - مهدی بیانی - ۱۳۶۳.